

Czagány Zsuzsa – Gilányi Gabriella

Egy 14. századi magyarországi graduále töredéke az Országos Levéltárban

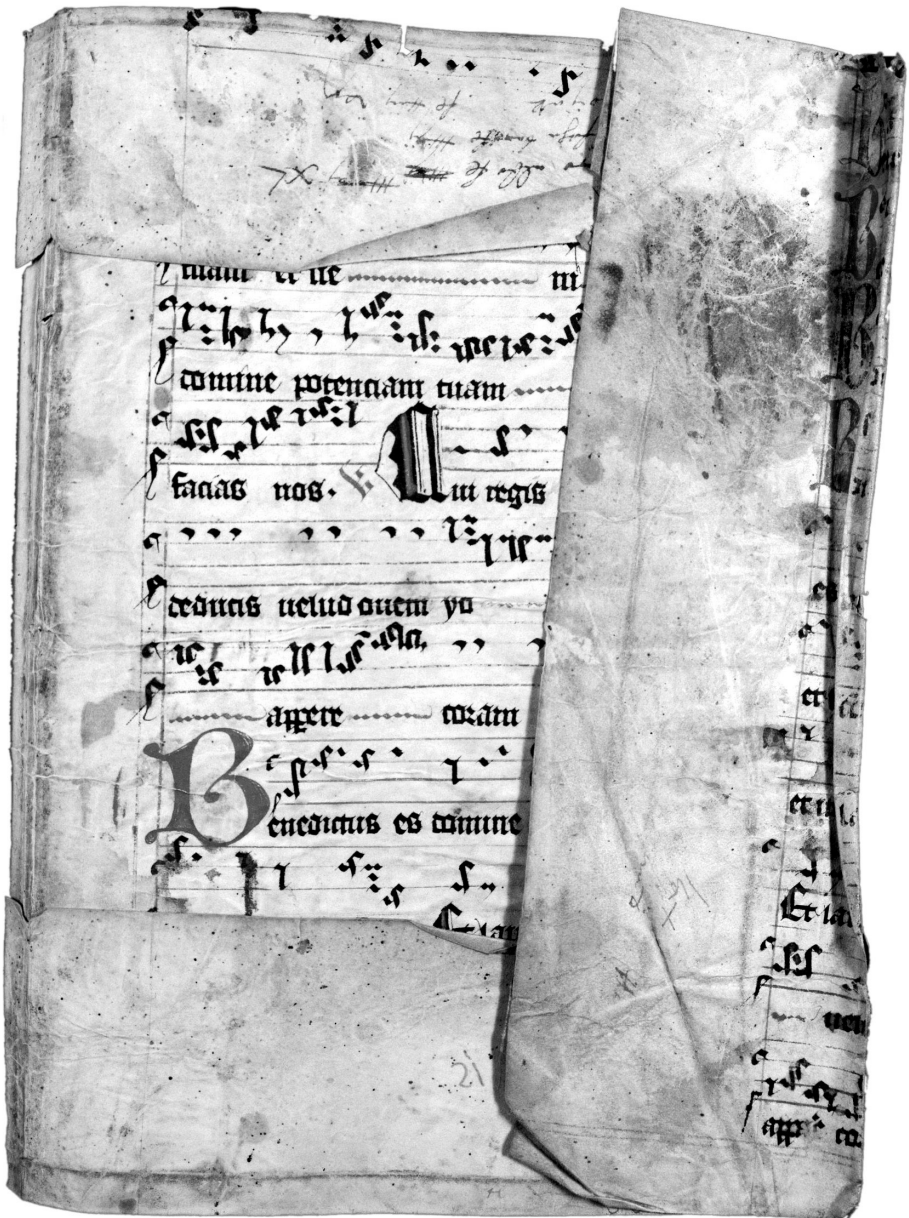
2020 márciusában, középkori kottás kódextöredékek után kutatva, online barangolásaink közben véletlenül fedeztük föl a következőkben elemzett töredéket a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) internetes oldalán.¹ A fragmentum a Magyar Kincstári Levéltárak (E szekció) Magyar Kamara archívuma fondcsoportjának E 156 jelölésű Urbaria et Conscriptioes fondjában lap-pangott,² e fond egyik irategységének szolgált borítójául.³ Az eredeti pergamen-kézirat egy bifóliójából, vagyis négy oldalából az online felület digitalizátuma csak egy oldalt tartalmazott. Már ebből nyilvánvaló volt azonban, hogy a fragmentum a középkori ún. esztergomi hangjegyírást, annak is egy sajátos helyi változatát őrző 14. századi misekódexből, graduáléból származik. A kódextöredéket 2020 májusában a helyszínen tanulmányoztuk. Annak ellenére, hogy ekkor még rajta volt a hordozókéziraton, mindkét oldalának csaknem teljes tartalmához hozzáférhettünk. A töredéket ugyanis nem ragasztották rá hordozójára, csupán cérnával rögzítették a gerinc két pontjához. A pergamenlapot alul, fölül és jobb-oldalt hajtották rá a kéziraatra, a bal széléből pedig egy keskeny csíkot levágtak. (1. ábra)

---

¹ A kutatásra a 2019 őszén, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete Régi Zenetörténeti Osztályán megalakult MTA Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport munkájának részeként került sor. A szerzők köszönetet mondanak Németh Istvánnak, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára főosztályvezetőjének a levéltár egységei, iratcsoportjai közötti tájékozódásban nyújtott segítségéért.

² MNL OL E 156. A teljes anyag digitalizálva elérhető a következő címen: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/> (letöltve: 2023. 01. 10.).

³ A borítóként szolgáló kottás kódexlapra az urbárium jellegét ismertető szöveget olvasva lettünk figyelmesek: „Kötése pergament, hangjegyes latin szöveggel teleírt kódexlap”.

1. ábra. A töredék restaurálás előtt

A behajtott laprészek kihajtogathatók voltak, s a rajtuk lejegyzett eredeti tartalom sértetlen maradt. 2020 novemberében a kódextöredéket az MNL OL laboratóriumában restauráltattuk.⁴ A restaurálást követően mindkét oldala immár minden részletében kutathatóvá vált. (2. és 3. ábra)

2. ábra. A töredék restaurálás után, f. 2v–1r

A töredék mai állapotában 455 mm magas, a teljes bifólió szélessége 547 mm. Az írástükör magassága 307 mm, szélessége a bifólió első levelén (f. 1) 217 mm, a másodikon (f. 2) 231 mm. Az oldalakat vörös, mára erősen megkopott keretvonalazással látták el, amelyet azonban a scriptor nem értelmezett szigorúan: a kottavonalak, sőt, olykor maga a kotta is túlnyúlik a kereten. Az egyvonalas keretvezést egyedül f. 2 rectójának belső oldalán váltja föl dupla vörös, 11 mm széles keretvonal, amely egyúttal a kottasorok elején álló kulcsoknak is helyet ad. A négyvonalas kottasor magassága 16 mm.

⁴ A restaurálás Nemes L. Ágnes irányításával zajlott, akinek e helyen köszönjük gondos és alapos munkáját.

3. ábra. A töredék restaurálás után, f. 1v–2r

A hordozókézirat

A töredéket hordozó kézirat az MNL OL E 156 „Urbaria et Conscriptiones” fondjába tartozik: a 4. fasciculus 11. számú iratanyaga.⁵ Terjedelmes, 20 oldalnyi urbáriumot tartalmaz, melyben a Hont megyei Csábrág vára⁶ és a hozzá tartozó falvak urbáriális szolgáltatásait, adózási kötelezettségeit jegyezték föl 1549-ben.⁷ A registrum címleírása szerint a jegyzék „tempore et capitaneatu Johannis Schabrag”, azaz a csábrági várkapitány, János idejében készült. A 15. században uradal-

⁵ Leírását és digitalizált képanyagát ld.: https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/view/hu_mnl_ol_e156_a_fasc004_no011/?document=1&pg=4&bbox=-1990%2C-3035%2C3942%2C99 (letöltve: 2023. 01. 10.).

⁶ Ma Čabradský Vrbovek községhez tartozó várrom (Čabrad') Szlovákiában, a besztercebányai (Banská Bystrica) kerület korponai (Krupina) járásában.

⁷ *Registrum continens possessiones jobagionemim(!) proventuumque animalium numerum arcis Csabrag, Anno p[raesenti] quadragesimo nono tempore et capitaneatu Johannis Schabrag.* MNL OL E 156 – a. – Fasc. 004. – No. 011., 3. Az urbáriumokról bővebben: MAKSAY Ferenc, *Urbáriumok XVI–XVII. század = Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok* 7, Bp., 1959.

mi központtá lett Csábrág vára a 16. század során kiépülő végvári rendszer része volt, s fontos szerepet töltött be a felső-magyarországi bányavárosok védelmének biztosításában.⁸ Az 1510-es évektől kezdődően több főnemesi család váltotta egymást a vár tulajdonosainak sorában. 1511-től 1517-ig Bakócz Tamás birtokában volt, majd az Erdődyek és 1535-ben a Pálffyak kezére került. Az 1540-es években a Hont megyei főispán, Balassa Menyhért uralta a várat, s indított onnan támadásokat a közeli bányavárosok ellen. Az általunk vizsgált jegyzék címléírásában szereplő „Johannes Schabrag” minden bizonnyal Krusics János volt, aki 1558-ban vette zálogba Csábrág várát. A horvát származású vitéz neve azonban már jóval korábban feltűnik a várhoz kapcsolódó korabeli írásos dokumentumokban: miután 1549-ben Niklas Graf zu Salm (Salm Miklós) királyi főhadparancsnok megszerzte Ferdinánd királynak Csábrágot, elvonulása előtt katonáját, Krusics Jánost nevezte ki a vár főkapitányává. A következő évtizedekben Krusics jelentős karriert futott be mint korponai várkapitány, majd 1568-ban „Dunán-inneni” kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány.⁹ 1570-ben Ferdinándtól nemesi rangot és bárói címet kapott, s 1574-ben Liptó vármegye ispánjának tisztségét is betöltötte. Életútja jól illeszkedik abba a 16. századi folyamatba, melyben a hadi vitézség, a katonai szolgálattal szerzett érdemek tették lehetővé az alacsonyabb származásúak számára a nemesi cím elnyerését, s nyitottak utat a magyar arisztokráciába való bekerülésük előtt.¹⁰

A töredékünk hordozókönyveként fennmaradt urbáriumot 1549-ben állították össze: abban az évben, amelyben Krusics Csábrág főkapitánya lett. Mi több, feltételezhetjük, hogy az összeírásra épp a birtokosváltás miatt volt szükség. 1549-ben kelt levelében – az általános gyakorlatnak megfelelően – Salm Miklós főhadparancsnok meg is bízta a frissen kinevezett Krusics Jánost, hogy tekintse át a váruadalom jövedelmi viszonyait, készítsen részletes kimutatást a Csábrághoz tartozó falvak adóterheiről, kötelezettségeiről, a beszolgáltatott javokról, illetve arról, mely falvak adóznak a töröknek, s minderről tájékoztassa feljebbvalóját.¹¹

Mivel kutatásunk mindenekelőtt az urbáriumot borító középkori kódextöredékre irányul, arra a kérdésre keressük a választ, hol és milyen körülmények között kerülhetett sor az irat bekötésére. A jegyzék Csábrág és a csábrági uradalom fal-

⁸ BOROVSKY Samu, *Magyarország vármegyéi és városai, Hont vármegye községei / Csábrágvarbók*, Országos Monografia Társaság, Bp., 1906.

⁹ E tisztségekről és betöltőikről bővebben ld. PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században* = *Történelmi Szemle*, 39(1997), 2, 257–288.

¹⁰ E folyamatról ld. PÁLFFY Géza, *Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban* = *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*, szerk. Papp Klára, Püski Levente, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2009, 9–23.

¹¹ Salm Miklós Krusicshoz írt levelét ld.: MNL OL, MKA, E 136 Instructiones, A 2218, Liber instructionum III, fol. 314–317 (Másolati könyvek, mikrofilm 3958). A levelet szlovák fordításban közli és kommentálja: MALINIAK, Pavol, *Čabradský a krupinský kapitán Ján Kružič = Turek na obzore. Z prameňov k uhorsko-osmanským vzťahom* [Török a láthatáron, Adalékok a magyar-oszmán kapcsolatok forrásaiból], szerk. Pavol Maliniak, Imrich Nagy, Krakó, 2013, 121–123 és 103.

vainak adózási kötelezettségeit sorolja föl, összeállítása nyilvánvalóan helyben történt, a várkapitány utasítására és felügyeletével.¹² Az elkészült iratot azonban nem őrizték helyben, hanem feltehetően – a kor gyakorlatának megfelelően – a Magyar Kamarához továbbították. Az 1531-ben a török elől Budáról Pozsonyba költözött Kamarához érkeztek az ország nagy részéről a hivatalos beadványok, kérelmek, jelentések és folyamodványok, hogy aztán ott, az iratkezelés megfelelő állomásait végigjárva, a lajstromozók által iktatva, szükség szerint kivonatolva, majd fasciculusokba kötve szolgálhassák az ügyintézés további menetét.¹³ Tudjuk, hogy 1549-től 1558-ig a csábrági uradalom a Magyar Kamara kezelésében volt,¹⁴ a Krusics-féle urbárium tehát bizonyosan ide érkezett 1549-ben. Feltételezhetjük, hogy bekötése is itt történt, azaz itt került rá borítóként a mintegy 200 évvel korábban másolt és használt liturgikus kódex lapja.

A töredék tartalmi elemzése

Az egykori graduáléból kivágott töredék az adventi kántorböjti napok (a harmadik hét szerdája, péntekje és szombatja) énekkészletét őrizte meg kis híján teljes terjedelmében és belső hiányok nélkül, azaz a bifólió négy oldala (f. 1recto–verso, f. 2recto–verso) az anyakódexben is egymás után következett. A fennmaradt teljes énekkészletet *I. táblázatunkban* közöljük.

A szövegkezdeteket egységes normalizált latin helyesírással adtuk meg. A töredékes tételeket csillaggal, a csak szöveges incipittel rubrikázott tételeket dőlt szedéssel jelöltük. A szövegkezdetek mellett az énekek tónusbeli hovatarozását, azaz egyfajta középkori értelemben vett „hangnemét” is megjelöltük. A két utolsó oszlopban a CANTUS nemzetközi gregorián adatbázis¹⁵ és a Melodiarium Hungariae Medii Aevi Digitale online dallamtár¹⁶ azonosítószámait tüntettük föl, amelyek – a tónus meghatározásával együtt – megkönnyítik a tételek és dallamok azonosítását, összehasonlító elemzését a középkori magyar és nemzetközi forráskörnyezetben.

¹² Vö. a csábrági uradalom későbbi, 1602-ben készült urbáriumával: MAKSAJ 1959, i. m. 294–299.

¹³ A Magyar Kamara szerepéről, szerkezeti fölépítéséről, funkcióiról ld. EMBER Győző, *Az új-kori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig = Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet I*, Bp., 1946, 119–147.

¹⁴ *XVI. századi uradalmi utasítások – Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére*, I., Kenyeres István, Bp., Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002 (Fons Könyvek, 2/1), 131.

¹⁵ Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources. Directed by Debra Lacoste (2011–), Terence Bailey (1997–2010), and Ruth Steiner (1987–1996). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca/> (letöltve: 2023. január 10.).

¹⁶ Melodiarium Hungariae Medii Aevi Digitale: a középkori Magyarország területén fennmaradt liturgikus kottás kódexek dallamai modern átírásban, műfajok szerint csoportosítva és szinoptikus táblázatokba rendezve. Online: <http://melodiarium.zti.hu/> (letöltve: 2023. január 10.)

1. táblázat. A töredéken fennmaradt énektételek jegyzéke

Folio Irecto

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
feria IV Qu.T. Adv ¹⁷	alleluia	Prophetae sancti praedicaverunt*	2	g02341	–
	graduale	Prope est Dominus	5	g00530	Gr-096
	graduale-versus	Laudens Domini loquetur			
	offertorium	Confortamini et iam nolite		g00509	Off-020
	communio	Ecce virgo concupiet et pariet	1	503007	Co-050
feria VI Qu.T. Adv ¹⁸	introitus	Prope esto Domine	4	g00510	In-122
	psalmus ad introitum	Beati immaculati	4	g00510a	In-122
	graduale	Ostende nobis Domine	2a	g00511	Gr-091
	graduale-versus	Benedixisti Domine terram tuam	2a	g00511a	Gr-091
	offertorium	<i>Deus tu convertens</i>		g00499	Off-028

Folio Iverso

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
	communio	Ecce Dominus veniet	6	g00513	Co-047
Sabbato Qu.T. Adv ¹⁹	introitus	Veni et ostende nobis	2	g00514	In-160
	psalmus ad introitum	Qui regis Israel	2	g00514a	In-160
	graduale	A summo caelo egressio	2a	g00515	Gr-001
	graduale-versus	Caeli enarrant gloriam Dei	2a	g00515a	Gr-001
	graduale	In sole posuit tabernaculum	2a	g00517	Gr-072

¹⁷ Feria quarta quatuor temporum Adventus.¹⁸ Feria sexta quatuor temporum Adventus.¹⁹ Sabbato quatuor temporum Adventus.

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
	graduale-versus	A summo caelo egressio	2a	g00517a	Gr-072
	graduale	Domine Deus virtutum	2a	g00519	Gr-037

Folio 2recto

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
Sabbato Qu.T. Adv	graduale-versus	Excita Domine potentiam tuam et veni	2a	g00519a	Gr-037
	graduale	Excita Domine potentiam tuam et veni	2a	g00521	Gr-050
	graduale-versus	Qui regis Israel	2a	g00521a	Gr-050
	hymnus	Benedictus es Domine Deus patrum nostrorum	7	g00523	–
	hymnus	Et benedictum nomen gloriae tuae	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es in templo sancto	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es super thronum sanctum	7	g00523	–

Folio 2verso

<i>Liturgikus idő</i>	<i>Műfaj</i>	<i>Incipit</i>	<i>Tónus</i>	<i>CANTUS</i>	<i>MELODIARIUM</i>
Sabbato Qu.T. Adv	hymnus	Benedictus es super sceptrum	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es qui sedes super cherubim	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es qui ambulas super pennas	7	g00523	–
	hymnus	Benedicant te omnes angeli et sancti tui	7	g00523	–
	hymnus	Benedicant te caeli terra mare	7	g00523	–

Liturgikus idő	Műfaj	Incipit	Tónus	CANTUS	MELODIARIUM
	hymnus	Benedictus es in omnibus operibus tuis	7	g00523	–
	hymnus	Gloria Patri et Filio	7	g00523	–
	hymnus	Sicut erat in principio	7	g00523	–
	hymnus	Benedictus es Domine Deus patrum nostrorum	7	g00523	–
	tractus	Qui regis Israel	8	g00524	Tract-033
	tractus-versus	Qui sedes super cherubim	8	g00524a.1	Tract-033
	tractus-versus	Beniamyn et Manasse*	8	g00524a.2	Tract-033

A szerdai miséből első pillantásra mindössze az introitus hiányzik, a különleges, az átlagosnál jóval hosszabb szombati liturgia anyagából pedig csak a két utolsó tétel, az offertórium és a kommúnió maradt le. A kettő között lejegyzett pénteki miseproprrium hiánytalanul fennmaradt. Az egyházi év során négy alkalommal, negyedévenként (in quattuor temporibus) sorra kerülő kántorböjt liturgikus anyaga különleges helyet foglalt el a középkori mise- és zsolozsmakódexekben. A napok számos archaikus vonást őrző tartalmi többlete mind a szöveges, mind az énekelt tételek nagyobb számában megmutatkozott. Az ádventi kántorböjt szerdai miséjében két könyörgés, két szentlecke és két graduále követte egymást, a szombati hosszú szertartást pedig az introitus után négy könyörgésből, olvasmányból és graduáléból álló tételsorozat töltötte ki. A négy Izaiás könyvből vett olvasmány – és a hozzájuk társuló graduále – után ötödikként Dániel próféta könyvéből olvasták a tüzes kemencébe vetett három ifjú csodálatos megmenekülésének történetét. Ehhez a próféciához közvetlenül kapcsolódott a forrásokban himnusznak is nevezett *Canticum trium puerorum* (a három ifjú hálaéneke), mely szakaszos fölépítésével, ismétlődő dallamformuláival a gregorián énekkészlet archaikus recitatív, litániaszerű műfajai közé tartozik.²⁰ Töredékünkön a himnusz teljes egészében fennmaradt. A föliópár második lapjának rectóján indul a nyitószöveg (Benedictus es Domine Deus patrum nostrorum) és a kiírt refrénnel (*Laudabilis et gloriosus in saecula*), majd folytatódik a versón, a refrénre immár csak a kezdősor különböző hosszúságú szakaszaival utalva. A doxológiával együtt a tétel 13 szakaszpárból áll. A középkori magyarországi misekódexekben viszonylag ritka a himnusz teljes kikottázott alakja. Az 1341 előtt készült Esztergomi Missale

²⁰ Vö. Magyarország zenei története I. Középkor, szerk. Rajeczky Benjamin, Bp., Akadémiai, 1988, 307; SABO Katalin, *A Dániel-kantikum liturgikus használatának tipológiája és ólatin vonatkozásai* = Magyar Egyházzene XXIV(2016–2020), 3, (2018/2019), 279–286.

Notatum csupán szövegét tartalmazza,²¹ a Bakócz-graduále laphiány miatt mindössze hat szakaszt őriz belőle.²² Teljes hangjegyes változatot találunk a Futaki-graduáleban,²³ a Brassói,²⁴ Kassai²⁵ és Ulászló-graduálekbán.²⁶ A források eltérnek egymástól az egyes szakaszok válogatásában és összeállításában, s a dallammodellek zenei megformálásában, illetve egyes toposzok alkalmazásában is markáns különbségek tapasztalhatók.²⁷ A himnusznak a töredéken fennmaradt összeállítása a vizsgált források közül egyedül a Futaki-graduále verseinek sorrendjével egyezik meg. Az egyetlen szakaszcsere csupán látszólagos: a Futaki-graduále hetedik, *Benedictus es qui ambulat super pennas ventorum* versét²⁸ a töredék anyakódexének másolója eredetileg kihagyta, majd utólag, a doxológia előtt pótolta, vörös kereszttel megjelölve mind a kihagyás, mind a pótlás helyét. Ez a 13 szakaszból álló készlet egyben nemcsak a magyarországi, de eddigi tapasztalataink szerint a közép- és nyugat-európai térség forrásaiban is a legbővebbnek számít:²⁹ a doxológia utáni *Benedictus es in omnibus operibus tuis* verset mai tudásunk szerint csupán a Futaki-graduále és töredékünk őrizte meg.

A fragmentumon olvasható többi énektétel jól illeszkedik az Európa-szerte alapvetően egységes kántorböjti miserendbe, dallamanyaguk pedig a magyarországi kottás miseforrások központi, az esztergomi hagyományt képviselő vonulatának variánsrendszeréhez igazodik.³⁰ Az egység csupán egyetlen ponton törik meg: a töredék első fóliójának rectóján a legfelső sor elején a „sancta Maria” szövegterző látszik a hozzá tartozó dallam kottájával. A kottafosztlány azt is elárulja, hogy egy alacsony járású d-tónusú, minden bizonnyal 2. tónusú dallamról van szó. Utána a harmadik ádventi hét kántorböjti szerdai miséjének megszokott tételei következnek annak rendje s módja szerint: a *Prope est Dominus* graduále, a *Confortamini* offertórium és az *Ecce virgo concipiet* kommúnió. Joggal gondol-

²¹ Missale Notatum Strigoniense ante 1341, Bratislava, Štátny archív (Pozsony, Állami Levéltár) EC Lad. 3, f. 7v. Facsimile kiadása: SZENDREI Janka, RYBARIČ, Richard, *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio = Musicalia Danubiana 1*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1982. Online: <http://cantus.sk/source/16685> (letöltve: 2023. 01. 10.).

²² Graduale Strigoniense (Bakócz-graduále) s. 15/16, I. kötet, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár I. 1a, f. 4r-v.

²³ Futaki-graduále 1463, Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi 68, f. 37r–38r.

²⁴ Brassói graduále s. 16/in, Sibiu (Nagyszeben), Brukenthal Múzeum 759, f. 8r–9r.

²⁵ Kassai graduále s. 16/in, I. kötet, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár 172a, f. 14r–16r.

²⁶ Ulászló-graduále s. 15, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 3, f. 12v–13v.

²⁷ A kutatás következő szakaszában érdemes lesz aprólékos zenei-filológiai vizsgálatnak alávetni a magyarországi források dallamváltozatait, s a kirajzolódó zenei irányokat tágabb európai összefüggésben is értelmezni.

²⁸ Futaki-graduále, f. 37v.

²⁹ A tételt a Cantusindex nemzetközi gregorián adatbázis 64, digitális facsimilét is közlő forrásában tudtuk megvizsgálni, vö. <http://cantusindex.org/id/g00523> (letöltve: 2023. 01. 10.).

³⁰ Az összehasonlító dallamvizsgálatot nagyban megkönnyítette a középkori magyarországi liturgikus kottás források dallamait műfajok szerint szinoptikus táblázatokba rendező *Melodiarium Hungariae Medii Aevi Digitale* online dallamtár: <http://melodiarium.zti.hu/> (letöltve: 2023. 01. 10.).

hatnánk, hogy a graduálét megelőző „sancta Maria” szövegtöredék a szerdai kántorböjti első graduáléjának, a *Prope est* előtt elhangzó *Tollite portas*nak a vége. A kántorböjti szerda miséjében ugyanis a középkorban hagyományosan két szentleckét olvastak, s ennek megfelelően két graduálét énekeltek. Sem a töredékszöveg, sem a fölötte lejegyzett dallam nem tartozik azonban a *Tollite portas* graduáléhoz, s a graduálékat megelőző *Rorate caeli* introitusban is hiába keressük ezt a szövegizenei foszlányt. Az ádventi miseénekek készletében egyetlen tétel végződik így: az *Alleluia Prophetarum sancti praedicaverunt*, amely azonban nem a kántorböjti liturgia része – hiszen a kántorböjti napokon nem énekeltek alleluját –, hanem az ádventi időszakban Szűz Máriáról mondott votív mise éneke. A két ünnep, azaz a *feria quarta quattuor temporum in Adventu* és a *de beata virgine in Adventu* misepropriumának tételösszeállítása ugyanakkor részleges átfedésben volt egymással: mindkettő a *Rorate caeli desuper* introitussal kezdődött és az *Ecce virgo concipiet* kommunióval végződött. A közbülső tételek azonban különböztek, s a *Prophetarum sancti* allelujának csupán a Mária-misében volt „létjogosultsága.” A középkori missalékban és graduálékban a Máriáról mondott misék énektételeit a liturgikus készlet különböző pontjain jegyezték le. Helyet kaphattak a kódexek végén, a votív miséket tartalmazó függelékben, sőt, a Mária-ünnepekhez tartozó allelujákat „tömbösítve” is beilleszthették az ugyancsak függelék-jellegű allelujáriumokba. Ritkábban, de előfordult, hogy a Mária-miséket a megfelelő liturgikus időszak főmiséi közé ékelték. A magyarországi források közül ezzel a megoldással találkozunk a Nyitrai graduáléban³¹ és a Futaki-graduáléban.³² A források szerkesztésmódját összehasonlítva ugyanakkor az a benyomásunk támad, hogy az ádventi kántorböjti szerda és az időszak *de beata* mise énekrendje olykor összekeveredik. Jó példája ennek a Futaki-graduále, amelyben a *feria quarta quattuor temporum* rubrikával indított éneksorozat valójában nem a kántorböjthöz, hanem az időszakos Mária-miséhez tartozik, benne a *Prophetarum sancti praedicaverunt* allelujával és az *Ave Maria* offertóriummal.³³ Egyedül a két graduále árulkodik arról, hogy a másoló eredetileg a kántorböjti énekrend lejegyzésére készült. A Nyitrai graduáléban ugyanezt az éneksort találjuk – immár egy graduáléval és a hozzá tartozó *De beata virgine in Adventu Domini* rubrikával.³⁴ A *Prophetarum sancti praedicaverunt* alleluját, vagyis az ádventi Mária-mise leginkább emblemikus tételét különös módon több forrás utólagos kiegészítésként tartalmazza. Így jelenik meg legkorábbi hangjelzett miseforrásunkban, az Esztergomi Missale Notatumban a főszöveg szabályosan lejegyzett szerdai kántorböjti misepropriuma mellett a lap

³¹ Nyitrai graduále s. 16., Bratislava, Slovenský národný archív (Pozsony, Szlovák Nemzeti Levéltár) SNA 67, f. 2r. Online: <http://cantus.sk/source/6776> (letöltve: 2023. 01. 10.).

³² Futaki-graduále, f. 3v.

³³ Futaki-graduále, f. 3v–5r. Vö. Kovács Andrea, *Graduale Francisci de Futhak 1463 = Musica Sacra Hungarica 4/1*, Istanbul, Bp., Topkapı Sarayı Müzesi, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2019, 72.

³⁴ Nyitrai graduále, f. 2r–3v.

tetején kotta nélkül,³⁵ de ugyanezt tapasztaljuk a közép-európai térség számos más forrásában, többek között 10–12. századi Sankt Gallen-i graduálékban.³⁶ Ez nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy a használók utólag szerettek volna mégis egy alleluját beleerőltetni a kántorböjti liturgiába, hanem inkább azt, hogy a hasonló tételsort csekély módosítással hozzáigazíthatónak látták egy második liturgikus funkcióhoz.

Hogy a töredékünk első sorában fönmaradt csonka énektétel valóban az *Alleluia Prophetæ sancti prædicaverunt*, sőt, annak a magyarországi források többségében lejegyzett változata, a kottarészlet is elárulja. A szerencsés módon megőrződött hangjegyek, ahogy arra fentebb utaltunk, egy *d*-re írt dallam záróformuláját, kadenciáját tárják elénk. A tételt csaknem pontosan ebben a változatban, ilyen zenei befejezéssel találjuk a Bakócz-, Futaki-, Nyitrai graduálékban.³⁷

Milyen tanulságokkal szolgál mindez a vizsgált fragmentum tartalmi rekonstrukciójára nézve?

Az *Alleluia Prophetæ sancti prædicaverunt* jelenléte, valamint az utána következő egyetlen graduále alapján arra következtethetnénk, hogy a töredék első főliójának rectóján az ádventi Mária-mise torzója maradt fenn. Ha figyelmen kívül hagyjuk a hiányzó második graduálét, amely esetleg az alleluja előtt is helyet kaphatott, ellentmond ennek a *Confortamini et iam nolite* offertórium, amely a szerdai kántorböjti proprium stabil része. A töredék további tartalma és a két rubrika (*feria sexta, sabbato*) is megerősíti, hogy a bifólió az anyakódex ádventi kántorböjti szakaszából származik. Mivel minden jel arra mutat, hogy a másoló ebbe a propriumba illesztette be az alleluját, feltételezhetjük, hogy egy olyan mintapéldányt használt, amelyben a tétel utólagos lapszéli kiegészítésként szerepelt. Bemásolva azt az új graduále főszövegébe, egy sajátos hibrid tételsort hozott létre, melynek kivágatát töredékünk szerencsés módon megőrizte.

³⁵ Missale Notatum Strigoniense, f. 5v.

³⁶ St. Gallen, Stiftsbibliothek Cod. Sang. 342 (vegyes tartalmú, lekcionáriumot, szakramentáriumot, graduálét tartalmazó 10. századi kézirat), p. 114, online: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0342/114/0/Sequence-489> (letöltve: 2023. 01. 10.); St. Gallen, Stiftsbibliothek Cod. Sang. 338 (vegyes tartalmú, computust, graduálét, szakramentáriumot tartalmazó 11. századi kézirat), p.44, online: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0338/44/0/Sequence-485> (letöltve: 2023. 01. 10.); St. Gallen, Stiftsbibliothek Cod. Sang. 375 (1135 körül készült graduále, a *Prophetæ sancti* utólagos bejegyzésként a kódex elején), p.2, online: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0375/2/0/> (letöltve: 2023. 01. 10.); Hasonlóképpen utólag jegyezték le az alleluját egy 13. századi lengyel ciszterci graduálékban: Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, I F 411, f. 4r, online: <http://cantus.ispan.pl/node/38032> (letöltve: 2023. 01. 10.).

³⁷ A dallam az *Alleluia Post partum virgo* kontrafaktuma. Az *Alleluia Prophetæ sancti prædicaverunt* magyarországi hagyományozásáról, megjelenésformáiról, eltérő dallamairól ld. Kovács Andrea, *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei, Alleluiaiák, Kritikai dallamkiadás = Musica Sacra Hungarica 5*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2022, 85* (I 37.1).

A töredék zenei paleográfiai elemzése

A teljes bifóliónyi graduále-töredéken a magyar középkor legfontosabb kottairása, a 13. század elejére kialakult ún. esztergomi notáció³⁸ késői–módosult variánsa olvasható. A kottakép az esztergomi hangjelzés hanyatló stádiumára utal: annak átalakulása, modernizációja közben ragadható meg.

Az esztergomi notáció jellegzetes építőkövei, alapneumái és azok összetételei mind megjelennek a töredéken (vö. 4. ábra), még ha felbomlóban is. A scriptor a neumákat a hagyománynak megfelelően egyben tartotta, ugyanakkor a neumaligációk során nem törekedett arra a fajta hajlékonyságra, folyamatosságra, amely a század első felének kalligrafikus esztergomi kottairás-változatát mindennél jobban jellemezte.³⁹ A régi szerkezetek elemei éppen csak annyira kapaszkodnak össze, amennyire az az adott neumát még felismerhetővé teszi. Az a folyamat, amely során a középkori gregorián ének egy-két-háromhangos építőegységei, a neumák egyre határozottabban tagolódnak önálló hangokra, azaz önálló íráselemekre, e töredék notációjában visszafordíthatatlannak tűnik.

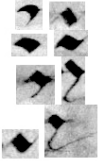

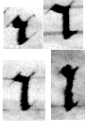

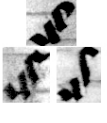
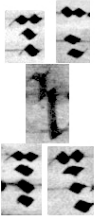

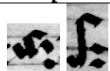

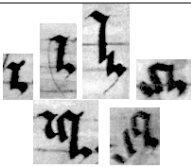
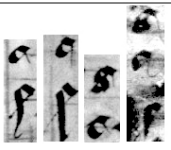
Az átmenetisége dacára a fragmentum alapján mégis kirajzolódik az a középkori magyarországi neumajelkészlet, amely kizárólag a hazai gregorián hagyományt jellemezte. Ezeket a neumavariánsokat együtt nem írták a középkori *Regnum Hungariae* határain túli scriptóriumokban. Ellentétben a tartalmi–zenei jellegzetességekkel, amelyek egy-egy töredék azonosítása során mérvadóak, ám többnyire csak hosszas vizsgálatok, bonyolult mérlegelés után lehet eljutni hozzájuk,⁴⁰ a zenei paleográfia sokszor kínál biztos támpontot az azonosításához ennél a konkrét fragmentumnál is. Ha az esztergomi notáció felismerhető, mint itt, az az egykori kódex magyar provenienciájának megdönthetetlen bizonyítéka.

A jelkészlet meghatározó eleme a kettős pontból kiinduló, lefelé haladó három hangos neuma, középkori nevén 'climacus', amely az esztergomi kottakép legmeghatározóbb, legkönnyebben felismerhető karakterjegye. Töredékünkön a 'climacus' a klasszikus esztergomi alakkal megegyezően archaikus írásirányú, azaz szigorúan függőlegesen tartott (vö. 4. ábra). Rajzát nem dönti jobbra a má-

³⁸ Az esztergomi notáció azonosítása és jellegzetességeinek megragadása SZENDREI Janka zenei paleográfiai kutatásainak köszönhető. Vö. Uő, *Középkori hangjegyírások Magyarországon = Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez* 4, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1983. Az esztergomi notáció a középkori Európa egy sajátos írásmódja és hangjegykészlete, amely a 13. század elejétől a 14. század második feléig szerkezeti változtatás nélkül dokumentálható hazai forrásainkból. Az esztergomi notáció hagyományörző hangjelzésként a 15. században is kimutatható, sőt a kora újkorban, újkorban is használatban tartották egyfelől jegyzetelő, gyorsírászerű kottaként (későbbi liturgikus énekeskönyvekben), másfelől retrospektív kódexnotációként (ld. a 18. századi pálos rendi „gregorián” kóruskönyveket).

³⁹ Viszonyítási pontnak az esztergomi notáció legszebb alkotása, a 14. század első felére datálható *Missale Notatum Strigoniense* kottairása tekinthető.

⁴⁰ Itt a liturgikus tartalom és a dallamalakok vizsgálatára gondolunk. A zenei-liturgiai elemzés csak ritkán dönti el minden kétséget kizáróan a kódextöredék provenienciájának kérdését.

Punctum	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
						
Cephalicus	Pes subbipunctis	Neuma-összetételek	Postpunctumok	Kulcsok		
						

4. ábra. A töredék kottairásának alapneumái, kiegészítő jelei és neumaösszetételei

soló, jóllehet a 14. század végén az írásirány megváltoztatása általános gyakorlat.⁴¹ A kettős hanggal induló, függőleges zenei írásjel párhuzamai forrásunknál sokkal korábbi metzi és észak-itáliai kéziratok adiasztematikus,⁴² majd vonalrendszeres, azaz kottából olvasható dallamlejegyzésében dokumentálhatók, s a neuma talán eredetét tekintve is ezen külföldi példákhoz kötődik – újabban a francia átvétel tűnik a legvalószínűbbnek.⁴³ A 14. század második felében (a graduále-anyakódex keletkezésének feltételezett idején) már csak az esztergomi hangjelzés jelkészlete tartotta fenn a római egyházban; Nyugat- és Dél-Európában a kvadrát notáció,

⁴¹ A németújvári ferences kolostor könyvtárában felfedezett, 14 erdélyi antifonáletöredék hasonló korú kottairásában a 'climacus'-ok önállóan függőlegesek, mint a század korábbi időszakában, de összetételben már jobbra dőlnek. Ez fontos lépés a jel gotizálódásának folyamatában. Bár jelen töredékünk nem így jár el, a megnövekedett hangokat leggyakrabban döntve helyezik el a vonalrendszerben. Vö. GILÁNYI Gabriella, *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából, Egy Anjou-kori antifonále töredékei Güssingben = Resonemus pariter, Műhelytanulmányok a középkori zenetörténethez 1*, szerk. Czagány Zsuzsa, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, 2019, 50.

⁴² Ti. vonalrendszer nélküli, hangmagasságot csak részben jelölő, emiatt leénekelhetetlen kotta.

⁴³ A legfrissebb zenei paleográfiai kutatásunk erről szóló eredményeit 2022. október 7-én mutattuk be a Zenetudományi és Zenekritikai Társaság *Modell és inspiráció* című konferenciáján a BTK Zenetudományi Intézetében. Előadásunk címe: *Német út, latin út? Az esztergomi notáció genezise új szempontok fényében*.

Közép-Európában más gótikus neumaformák szorították ki. Az egy hangnál nagyobb hangközt lelépő dallammenetben – az iménti 'punctum'-okból álló forma alternatívájaként, mintegy második alakváltozatként – a jel kötötten–lépcsőzetesen összeírt változata is szerepel a töredéken, akárcsak az esztergomi gregorián kottairás 14. század eleji fénykorában, ahol ugyanez a forma figyelhető meg alternatív 'climacus'-ként.

Az alaki vizsgálatok során a magyar notáció másik meghatározó elemeként a különlegesen kiképzett 'scandicus' neumát szokás emlegetni, amely Esztergom forrásaiban három emelkedő hang egymásutánjaként jelent meg, kifinomult akkoládba összeírva. A töredéken azonban csak a kötés látszatát keltő, valójában tagoltan leírt 'scandicus' formák sorakoznak. A tagolás módja helybeli hagyományt sejtet, a jel közbülső, vonalas elemmel történő megjelenítése, amely a ligáció érzetét kelti, a 14–15. századi esztergomi zenei kódexíró gyakorlat általános szokása, amely a fóliók méretnövekedésének problémájára kínált logikus megoldást. A 15. században ez az újonnan kialakított, három tollvonással leírt 'scandicus' (esetenként annak kétrészes formája⁴⁴) válik a magyar eredet egyik legfőbb bizonyítékává. Kivitelezési módjának árnyalatai a szűkebb íráshagyományokat jellemzik.

A fragmentumon feltáruló írásképek szokatlanul tömör, ennek révén tartalmas is: egy fólión tizenegy, szorosan egymás alá írt szöveg- és kottasor szerepel. A kottasorok között kevés hely marad az énekek szövegei számára. Az egykori kódex kiállítása nem reprezentatív, a pergamen bifólió nem diszkódexre utal, inkább használati könyvre, de ez nem jelenti azt, hogy a kódex lejegyzése nem képvisel minőséget. A szétvágott graduále a mindennapi liturgikus gyakorlatban képzelhető el. Ezt a feltételezést támasztja alá a lejegyzés gondossága és „beszédessége”, a sok könnyítés, segítség az olvasó számára: a scriptor/rubrikátor például az éneklést támogató, feltűnő vörös hullámvonalakkal mutatja a kitarított szótag fölött megszóló dallami melizma hosszúságát. A kottairó mindent alárendel a követhetőségnek, hogy a szöveg és a dallam összeolvasása minél gördülékenyebb legyen. Például halvány tagoló vonalakkal jelzi a dallamban az adott hang/hangcsoport meghatározott szótaghoz rendelését. Ebben, az olykor zsúfolt lejegyzésben éppen ezek a kiegészítések szolgálnak tájékozódási pontként; utat mutatnak akkor is, amikor a beírt énekszövegek fölött bonyolultabb zenei anyag szerepel, mely csak a neumák összepréselésével férne el, esetleg túlnyúlik a hozzá tartozó szótagon. Ilyen sűrű kottaképben a neumaelosztás szokásos jelzésére, a neumák/formulák közötti „levegővételre” nem adódott más mód, mint hogy tagoló vonalak fussanak ki magából a hangból a hozzá tartozó szótag elejéhez, így jelezve a zenei hang és a szótag összetartozását. A kottakép e kiegészítésektől lesz különleges, kifinomult, ívelt hajszálvonalakkal teli. Nem szokványos megoldásról van szó: a kódex használati jellegének ilyen erőteljes érvényre juttatása, az éneklés ennyire gondos támogatása általában nem jellemzi a korabeli gregorián kéziratokat. Érdemes a

⁴⁴ Egy félköríves első elem és annak tükörképe szerepel egy jelben, ettől lesz kétrészes a 'scandicus'.

dallamsorok elején álló kulcsokat is szemügyre venni. A neumákhoz és a betűkhöz hasonlóan hajsztvonalas ékítményekkel egészülhetnek ki, de ez a bővítmény nem következetes, nem minden sor elején látható cizelláltabb kulcsrakás.

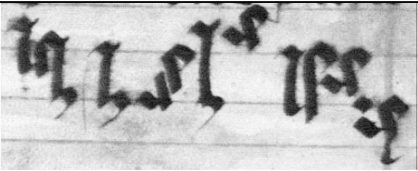

A neumák megformálását tekintve két alapvető újítás figyelhető meg a korábbi esztergomi hangjegyrészhez képest. Egyfelől a kódex méreteivel párhuzamosan az íráselemek mérete is növekszik: már a toll vastagabbra vágása is ezzel jár. A neumák finom hajsztvékony be- és kifutóvonalai váltakoznak a vastagabb tollvonásokkal, új dinamikát kölcsönözve e notációnak. A kotta leírója a régi, kötött esztergomi szerkezeteket a legtöbb esetben már csak tagoltan képes megjeleníteni. Egy-egy neumát vagy neumaösszetételt a növekvő méretek, egyúttal a vastagabb vonalas elemek miatt nem lehet többé egyetlen mozdulattal leírni, ehelyett részelemekből kell összeállítani. Másfelől a kottairás funkciója is változik a korábbihoz képest. Az itt látható, esztergomi hangjelzésből kialakuló kurzív, jegyzetelő notációval könnyen és gyorsan lehetett írni. Az egyes jelek alakja nem szigorúan rögzített, inkább a pillanat hatására formált, kevésbé fegyelmezett, kis változtatásokat megengedő (vö. a 4. ábra alapneumáit). Ebből következően a graduále részletgazdag, dús kottaképe véleményünk szerint nem hivatásos kódexmásoló mester munkája. Sokkal inkább olyan, a zenei írás-olvasásban járatos, képzett személyé, aki a kéziratot saját használatra másolta, akinek kottázása „demokratikusabb”, mint korábban. Mindez a kotta és használója megváltozott viszonyáról, egyúttal a zenei írásbeliség szélesebb körű elterjedtségéről tanúskodik. A lejegyzés alapján a graduále eredetét plébániai környezetben, a minőségi munkát figyelembe véve leginkább városi plébániai környezetben képzeljük el.

A kottával összehangolt gothica textualis szövegírásban is finom betűdízítmények, hajsztvonalak tűnnek ki (vö. 5. ábra). A szöveg- és a dallamlejegyzés egyes alapelemei megegyeznek, például a szöveget tagoló, mondatvégi pontok ugyanazok a formaváltozatok, mint a kotta szillabikus alapegységei, a ’punctum’-ok (vö. 6. ábra). A zenei ’punctum’ és a szövegtagoló pont tehát szoros kapcsolatot teremt a lejegyzés zenei és szövegi része között, ettől válik a levélen látható írásmód harmonikussá, kiegyensúlyozottá.

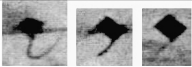
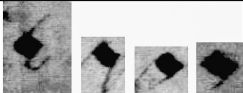
A zenei és szövegi központosítás egyféle érvényre juttatása, a formák összehangolása, a tagoló hajsztvonalakkal és a hasonló, betűkből kiinduló finom ékítményekkel, valamint a melizma hosszúságának érzékeltetése (kijelölése) azt sugallja, hogy talán ugyanaz a személy dolgozott a kottán és a szövegen, sőt, talán a rubrikákat is ő írta. A feltételezett, szerényebb intézményi keretek között ez nem volna szokatlan.⁴⁵ Felmerül a tételkezdő nagybetűk ékítésének kérdése: vajon származhattak-e ezek is ugyanattól a személytől? E használati kódexben a vörös és kék lombard iniciálék, valamint a vörös-fekete kadellák megformálása talán nem kívánt különleges szakértelmet. Aki a kottát és a szöveget leírta, bizonyosan boldogult a kezdőbetűk díszének másolásával is. Itt jegyzendő meg, hogy a zsúfolt lejegyzés a kezdőbetűk kialakítására is hatással volt: azok olykor csak hosz-

⁴⁵ Vö. a hasonló korú németújvári (erdélyi) antifonále lejegyzője kapcsán tett megállapításainkat. GILÁNYI 2019, i. m. 18–21.

szúkásan összenyomva fértek el. Ezért látható például kétféle B-kapitális a szövegben, egy szélesebb (f. 2r: Cant. *Benedictus es Domine*) és egy keskenyebb (*Benedictus es super thronum*), vagy ugyanez a betű kétféle méretű kadellaként (f. 1r: GrV. *Benedixisti Domine terram*, Ps. *Beati immaculati*), attól függően, hogy melizmatikusabb vagy szillabikusabb tételről van-e szó. Végül még egy jellegzetesség utal káptalannál kisebb rangú intézményre: az írástükör nem jelentett szigorú határt a lejegyző számára. Az egyetlen vörös keretvonalon a kottaszisztémák rendre túlnyúlnak, a kottázás ilyenkor a margón folytatódik tovább (például f. 2v, utolsó sor: GrV. *Beniamin et Manasse*).

dallam	
szöveg	

5. ábra. A notáció és a szövegornamentika hasonlóságai

kottában (szillabikus alapegységként)	
szövegben (mondat végi pontként)	

6. ábra. A zenei punctum és az énekszöveg pont elemének formai összehangolása

A 14. század végi datálást nemcsak a neumák tagolt–széteső formája és véletlenszerű alakválasztása támasztja alá, hanem az a tény is, hogy a sorok végéről hiányzik a custos, azaz az őrhang. Mivel a magyarországi notációval leírt kódexekben csak a 14. század végétől jelenik meg custos, töredékünk korának megállapításánál ezt mindenképpen figyelembe kell venni.

A fragmentum kottairása a két említett jellegzetes esztergomi neumán kívül is kínál néhány archaikus alapneuma-formát. Ide tartozik a kéthangos, arab hetes alakú 'clivis', amelynek első elemét hajlékony hajszálvonal vezet be a régebbi esztergomi notáció kerekdedségét idézve. Ezen kívül szórványosan kötött 'torcu-

lus' is kimutatható, de csak a nagyobb hangközt, tercet–kvartot lépő helyeken (f. 1r, 7. sor: 'initio'). A kéthangos 'pes' viszont itteni korát megelőző, modern jel. A töredéken kimutatható tagolt alakváltozatban a hosszú vonalas elem ívesen elvékonyodik. Ezt az elvékonyodó, elhajló szárát elsősorban lengyel forrásokban lehet kimutatni. A hordozókézirat keletkezésének feltételezhető felvidéki környezetéből a graduále észak-magyarországi eredetére következtethetünk: a Szepesség vagy egy északi bányaváros plébániáján a közeli lengyel scriptorium befolyása könnyen elképzelhető.⁴⁶

Még egy alapneuma segíti a szűkebb proveniencia körülírását. A 'porrectus' nem egyszerűen tagolt, hanem világosan két részre bomló v-formájú alakzat, középen jellegzetes folytonossági hiánnyal. Ilyen neuma szintén a szepességi forrásokra, a környékbeli kóruskönyvekre jellemző.⁴⁷ A kottairás apró, de jellegzetes vonásai így megerősítik a hordozókézirat alapján körvonalazódó provenienciát.

A töredék két-, illetve háromhangos neumái mellett a komplikáltabb összetételek még erősebben töredeztettek, hiszen a gótikus tollkezelés a vastag vonások és a merevebb, rombusz alakú elemek rajzolását tette lehetővé a hajlékony kötések helyett. Ennek ellenére a szillabikus alapneuma, a 'punctum' egyes formaváltozatai még őrzik a hajlékony esztergomi stílus nyomait/emlékét (vö. 4. ábra). A punctumváltozatok sorában egyaránt megtalálható a cseppforma és a szögletes jel, a rombusz és a hosszúkás téglalap alakú neuma.

Archaikus vonás a ragaszkodás a már említett függőleges pontsorú 'climacus'-hoz. Ennek belsejében a 'punctum' csak lapítva fér el. Hogy a jel a vonalrendszerre merőleges maradjon, a függőleges 'climacus'-ok dupla kezdőpontjai kisebb méretűek, mint az alatta sorakozó hangok, ez is a helyhiányból fakadó kompromisszum következménye. Külön figyelmet érdemel az önálló 'punctum' be- és kifutóvonalainak többféle, egyenes és ívelt, rövid és hosszú lezárása. Mind ezen alak- és méretváltozatoknak egy szigorúan kalligrafizált kottában nem volna helyük, ezzel szemben a töredék használati kottájában igen: itt az egyes hang grafikus képe válik a kísérletezés terepévé, sejtetve az utat a szabályos rombusz-

⁴⁶ Az ívelt pes-szár krakkói források jellegzetes neumája, vö. például: Kraków, Biblioteka Kapitulna, Ms. 47, 48 antifonálék (15. század); Biblioteka Jagiellońska, Ms. 1267, graduále (15. század). A szepességi források kottairásának lengyel (és sziléziai) vonásairól ld.: SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai = Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 1*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981, 38.

⁴⁷ Mindenekelőtt a Szepesi graduále és antifonále említhető (Knižnica Spišskej Kapituly / Szepesi Káptalan Könyvtára, Nr. 1, Nr. 2), amely a szóban forgó neumaalakzatot alkalmazza. Talán a porrectusforma mögött is lengyel kapcsolat feltételezhető, hiszen az említett jelváltozat az előző jegyzet krakkói forrásainak mindegyikében szerepel. Ezek a neumaformák (pes, porrectus) bizonyos újabb feltárt kódextöredékeken is megfigyelhetők, vö. pl. az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárának F 720, F 729 tételeit a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* weboldalon: <http://fragmenta.zti.hu/antiphonale-s-15-1-csonka-majdnem-teljes-folio-budapest-egyete-mi-konyvtar-rmk-ii-124-boritoja/>, <http://fragmenta.zti.hu/missale-notatum-s-14-ex-1-csonka-bi-folio-budapest-egyete-mi-konyvtar-ha-142/> (letöltve: 2023. 01. 16.).

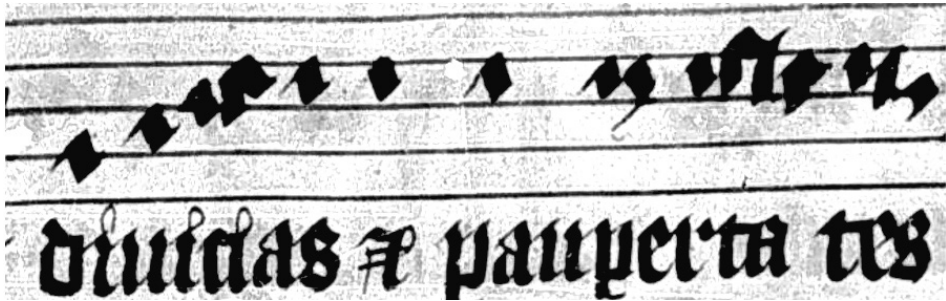
forma felé. A hangfejek az írás lendületes tempója miatt torzulnak, és ez az esztétikum másodlagosságára világít rá kottánkban.

Még egy utolsó karakterjegy érdemel figyelmet. A fentebb már említett 'punctum' szögletesebbé válása a régi kötött szerkezetek felbomlásának elindítója:⁴⁸ a korábbi esztergomi notáció neumái ugyanis a hangfejet nem markírozták, szemben az itt látható kottával. A szögletes hang gyakran le is válik a neuma vonalas alkotóeleméről (például a 'pes', 'torculus', 'porrectus' esetében), vagy épp ellenkezőleg, plusz elemként, 'postpunctum'-ként társul hozzá. A kottában a 'clivis'-szel összefüggésben felbukkanó 'postpunctum'-oknak (vö. 4. ábra) láthatóan nincs dallami jelentésük.⁴⁹ Valószínű, hogy régi díszítőneumák maradványairól van szó, s szerepük ugyanaz, mint a kalligrafikus esztergomi notációban: jelentéstartalom nélküli archaikus elemek, amelyeket rutinból másoltak, sokszor a kottakép díszítésének kedvéért. Egyetlen olyan neuma van a töredéken, ahol a 'postpunctum'-nak jelentés tulajdonítható: a likveszkáló 'cephalicus'. Ez a neuma valójában egy 'punctum' és egy cseppforma egysége (korábbi időkben arab 9-esként, majd megnyújtott cseppformával ábrázolták). A cseppforma-kiegészítést/módosulást bizonyos mássalhangzók vagy magánhangzók torlódásánál írták ki, hogy egy ejtéskönnyítő hangot vokalizáljon (például -eius, gentes, semper). Egyetlen magyar kottairó modorról van tudomásunk, ahol a 'punctum'-kiegészítések, kerekded hajszálvonalak, a szöveg- és a kottairás cizelláltsága a töredékhez hasonlóan egyszerre és közvetlenül mutatkozik meg: a 15. századi szepességi források notációjában (vö. 7. ábra). Különösen a 15. századi Szepesi antifonále lejegyzésmódja kínál párhuzamos megoldásokat.⁵⁰ S bár ott egy kidolgozott, a neumák alakját kimerevítő, professzionális gótikus kódexnotáció látható, nem nehéz e mögé képzelni olyasféle kurzív előzményt, mint a kódextöredék hangjelzése. Az említett források-hangjegyzések között meghúzódó lengyel–szepességi kapcsolat feltárása új feladata a zenei paleográfiai kutatásnak, amelynek eredményei szervesen illeszkednének a felső-magyarországi notációs hagyományok jellemzésének sorába.

⁴⁸ A 'punctum' kialakításának kivételes sokszínűsége a magyar premontrei töredékeken látottakra emlékeztet. Vö. GILÁNYI Gabriella, A „főkötős atyafiak” zenei írásbelisége a 16. századi Magyarországon = *Magyar Zene*, 57(2019), 4, 357–369, 362.

⁴⁹ Esetleg a hang megnyújtása felmerülhet.

⁵⁰ Szepesi antifonále s. 15, Knížnica Spišskej kapituly (Szepesi Káptalan Könyvtára) Nr. 2. Hasonmás kiadása: *Spišský antifonár/Antiphonale Scepusiense*, szerk. Rastislav Adamko, Juraj Šedivý, Eva Veselovská, Ružomberok, Katolícka univerzita, 2008. Online: <http://cantus.sk/source/6777> (letöltve: 2023. 01. 10.)

7. ábra. Részlet a Szepesi antifonáléból, f. 62v

Mind a tartalmi, mind a zenei paleográfiai elemzés alapján a graduále-töredék felvidéki provenienciája szinte biztosra vehető. Állításunkat a fragmentum hordozókézirata is megerősíti. A töredék anyakódexét a 14. század végén–15. század elején egy felső-magyarországi városi plébániatemplomban használhatták a mindennapi miseliturgia során. A kottairás jellegzetességei nemcsak az esztergomi egyházi centrumtól való földrajzi távolságot jelzik, hanem a kottairás elkerülhetetlen kronologikus fejlődésére is rávilágítanak. A 14. század második felére jellemző új tollkezelésmód, az ún. gotizáló divat a neumákat alkotó egyes elemek felnagyításával egyre reprezentatívabb, ugyanakkor semlegesebb, nemzetközibb kódextípus írását eredményezte, véget vetve az ország területén az esztergomi notáció egyeduralmának. A szerényebb intézmények a töredéken is fennmaradt kurzív notációfajtákkal írt liturgikus kódexeket használták, s e hagyományörző hazai kottairás mellett kitartottak egészen a török bejöveteleig, a középkori egyházi intézményhálózat felbomlásáig.

Czagány, Zsuzsa – Gilányi, Gabriella

Das Fragment eines Graduales des 14. Jahrhunderts im Ungarischen Nationalarchiv

Im vorliegenden Aufsatz wird das Fragment einer mittelalterlichen notierten Messhandschrift behandelt. Das fast vollständig überlieferte Doppelblatt stammt aus einem Graduale des 14. Jahrhunderts, und diente als Einband der Handschrift Nr. 11. Faszikel 4. des Bestandes „Urbaria et Conscriptioes“, Fonds E 156 des Ungarischen Nationalarchivs. In 2020 wurde das Fragment von seiner Trägerhandschrift abgelöst und restauriert. Die Notenschrift des Fragments repräsentiert eine späte Regionalvariante der auf dem Gebiet des mittelalterlichen Ungarn gepflegten sgn. Graner Choralnotation. Im Rahmen vergleichender musikpaläographischer Untersuchung wurde auf eine enge Verwandtschaft zwischen der Notenschrift des Fragments und jener des im 15. Jahrhundert verfassten Antiphonale Scopusense hingewiesen. Das Doppelblatt enthält Gesänge des Messproprios für die Quatembertage der dritten Adventswoche, darunter das *Canticum trium puerorum* (Lobgesang der drei Jünglinge im Feuerofen), das in der Messe am Quatembersamstag unmittelbar

nach der dem Buch Daniel entnommenen Lesung gesungen wurde. Der Gesang, der zur archaischen Schicht der mittelalterlichen liturgischen Einstimmigkeit gehört, ist in den ungarischen handschriftlichen Quellen des 11.–16. Jahrhunderts nur selten mit musikalischer Notation belegt. Das auf dem Fragment erhaltene Canticum gehört mit seiner Zusammensetzung und hohen Verszahl sowohl in der ungarischen, als auch gesamteuropäischen Überlieferung zu den längsten Fassungen.

Keywords: 14th century, urbarial records, Csábrág castle, medieval manuscript fragments, plainchant, liturgy, chant palaeography.